

Institute for Balkan Studies

ANCIENT MACEDONIA

SIXTH INTERNATIONAL SYMPOSIUM

VOLUME 2

OFFPRINT

ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΕΚΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΤΟΜΟΣ 2

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ.
ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΣΜΟΙ

Α θ. Ριζάκης / Ι. Τουράτσογλου

Εισαγωγή

Η μελέτη της θρησκείας στην Αρχαία Μακεδονία¹ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το λόγο ότι η περιοχή, εξαιτίας της ιδιαίτερης γεωγραφικής της θέσης και των έντονων αναγλύφων στο χάρτη των φυλετικών διαστρώσεων, αποτέλεσε πρόσφορο πεδίο αντιπαράθεσεων, συγκρητισμών, συγχωνεύσεων και ζυμώσεων πλείστον όσων θρησκευτικών ρευμάτων και δοξασιών καθόλη τη διάρκεια της ιστορίας της.

Αρκετά πρόσφατα και στο πλαίσιο της διερεύνησης της ιδιαίτερης αυτής περίπτωσης, διατυπώθηκε η άποψη² ότι η θρησκεία στην Αρχαία Μακεδονία υπήρξε το αποτέλεσμα της αλληπίδρασης δύο κυρίως θρησκευτικών αντιλήψεων περί του υπερτάτου όντος:

α) εκείνης του ελληνικού Πανθέου, και

β) των μυστηριακών δοξασιών και των οργιαστικών τελετουργιών του παλαιού πληθυσμιακού δυναμικού, που είχε παραμεριστεί από τους επήλυδες Μακεδόνες και αφομοιώθηκε από εκείνους.

1. W. Baege, *De Macedonum Sacris*, Halle 1913. S. Düll, «De Macedonum Sacris. Gedanken zu einer Neubearbeitung der Götterkulte in Makedonien», *Ancient Macedonia I*, 1970, 316-323. S. Düll, «Götter auf makedonischen Grabstelen», *Essays in Memory of B. Laourdas*, Thessaloniki 1975, 115-135. S. Düll, *Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977. S. Düll, «Die Romanisierung Nordmakedoniens im Spiegel der Götterkulte», *Ancient Macedonia III*, 1983, 77-87. R. Witt, «The Egyptian Cults in Ancient Macedonia», *Ancient Macedonia I*, 1970, 324-333. R. Witt, «The Kabeiroi in Ancient Macedonia», *Ancient Macedonia II*, 1977, 67-80. Δ. Παντεμαλής, «Λατρείες και Ιερά του Δίου Πιερίας», *Ancient Macedonia II*, 1977, 331-342. M.-H. Blanchaud, «Les cultes orientaux en Macédoine grecque dans l'antiquité», *Ancient Macedonia IV*, 1986, 83-86. Δ. Σαμιάρης, *Ερευνες στην ιστορία, την τοπογραφία και τις λατρείες των ρωμαϊκών επαρχιών Μακεδονίας και Θράκης*, Θεσσαλονίκη 1984. Κ. Τζαναβάρη, «Λατρεία των αιγυπτίων θεών στη Βέροια», *Ancient Macedonia V*, 3, 1993, 1671-1679. Ε. Βουτυράς, «Η λατρεία του Ασκληπιού στην Αρχαία Μακεδονία», *Ancient Macedonia V*, 1, 1993, 251-265. Π. Χρυσοστόμου, «Δυτικομακεδονικά ευχαριστήρια στο Δία Ύψιστο», *ΑΕΜΘ* 5, 1991 [1994], 97-110. Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, «Συμβολή στη μελέτη λατρευτικών εθίμων και δοξασιών των αρχαίων Μακεδόνων», *Ancient Macedonia V*, 2, 1993, 1217-1223.

2. Φ. Πατάζογλου, στο *Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, 204 κ.ε. (λατρείες και έθιμα).

Στις αντιλήψεις αυτές περί θείου και τρόπων θεραπείας του θα πρέπει να προστεθούν λατρείες επείσακτες, τόσο από γειτονικές, όσο και από απομεμακρυσμένες περιοχές, χωρίς, ωστόσο, το αποτέλεσμα των ζυμώσεων, των αντιπαραθέσεων και των συγκρητισμών να έχει υπάρξει το αυτό σ' όλες τις επί μέρους περιοχές και σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα, ούτε όμως και καθόλες τις χρονικές περιόδους.

Επιπλέον, τα κατά τόπους καταπεπτωκότα στοιχεία της παράδοσης και οι έξωθεν επιδράσεις διαμόρφωσαν μέσα στον ίδιο αυτό χώρο νησίδες θρησκευτικών δοξασιών με ιδιομορφίες και με ειδικά χαρακτηριστικά, η διερεύνηση των οποίων απαιτεί συνδυασμένες προσεγγίσεις για την κατανόηση και την αξιολόγησή τους.

Στην Άνω Μακεδονία, ειδικότερα (Εικ. 1), περιοχή με ελάχιστα αστικά κέντρα και έντονο τον γεωργοκτηνοτροφικό προσανατολισμό της οικονομίας, χώρο που διατήρησε τα φυλετικά και τα πολιτισμικά του χαρακτηριστικά έως και τα ύστερα αυτοκρατορικά χρόνια, αλλά και που, παρά τον συντηρητισμό της κοινωνικοπολιτικής δομής του, αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για τη διείσδυση νεότροπων αντιλήψεων, και όχι μόνο στο θρησκευτικό χώρο, ανιχνεύονται επί πλέον μοναδικές για τη βορειοελλαδική ζώνη ιδιαιτερότητες στο λατρευτικό τομέα με αντιφατικά ορισμένες φορές στοιχεία. Στοιχεία που αφενός προδίδουν εμμονή σε μια κατεξοχήν τοπική παράδοση και αφετέρου φανερώνουν αποδοχή νεωτερισμών με τάσεις μάλιστα πρωταγωνιστικές.

Παρά τη σπανιότητα αναθηματικών μνημείων και λατρευτικών αγαλμάτων αναφορικά με τις πρώιμες εποχές, ο υπολογίσιμος αριθμός των ενεπίγραφων και μη στηλών από την ύστερη ελληνιστική περίοδο και τους ρωμαϊκούς χρόνους επιτρέπει μιαν οπωσδήποτε ικανοποιητική θεώρηση του θρησκευτικού φαινομένου όπως αυτό υλοποιείται στο πλαίσιο των διακυμάνσεων του ιστορικού γίγνεσθαι.

Μια πρωταρχική κατά παρατακτική φορά κατάταξη του υλικού από το δυτικό τμήμα της Αρχαίας Μακεδονίας επιβεβαιώνει καταρχάς τα όσα ισχύουν και για τις υπόλοιπες περιοχές του μακεδονικού χώρου: την παρουσία, δηλαδή, θεοτήτων από το πάνθεο του Ολύμπου με πανελλήνια διάδοση, συνοδευόμενων ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, από προσωνύμια που επιχωριάζουν στη Μακεδονία και μόνο, έναν αριθμό επείσακτων θεοτήτων από την Ανατολή και την Αίγυπτο και μια ομάδα εγχωρίων από την προμακεδονική περίοδο.

Η ενδελεχής, εντούτοις, και σφαιρική προσέγγιση των μαρτυριών φανερώνει μιαν ενδιαφέρουσα διαπλοκή και αποκαλύπτει μια περισσότερο πολυδιάστατη εικόνα στα λατρευτικά δρώμενα που βρίσκεται πλησιέστερα στην πραγματικότητα καθώς αυτή, όπως και σ' άλλες εκφάνσεις της δραστηριότη-

τας των κατοίκων της περιοχής, αντικατοπτρίζει την πολυπλοκότητα του πολιτισμικού προσώπου της Άνω Μακεδονίας.

Στη διαμόρφωση του ιδιόμορφου αυτού θρησκευτικού τοπίου στην Ελίμεια, την Εορδαία, την Τυμφαία, την Ορεστίδα, τη Δερρίοπο, την Πελαγονία και τη Λυγκησίδα και στη διαγραφή της ειδοποιού διαφοράς στο λατρευτικό σκηνικό, αποφασιστικό ρόλο διαδραμάτισαν, επιπρόσθετα των όσων αναφέρθηκαν, η άμεση γειτνίαση της περιοχής με την εκρωμαϊσμένη λατινόφωνη Μοισία και η κατά το πλάτος της διελαύνουσα Εγνατία οδός, βασικός οδικός άξων της αυτοκρατορίας, διαμετακομιστής λαών και διάδρομος κυκλοφορίας δοξασιών και ιδεών.

Στον περιορισμένο χρόνο μιας ανακοίνωσης μόνον ενδεικτικά παραδείγματα των περιπτώσεων που αναφέρθηκαν μπορούν να αναλυθούν.

1. Πλούτων

Η λατρεία του Άδη, ως θεού του Κάτω κόσμου³, είναι γνωστή στον κόσμο της κλασικής Ελλάδας και μαρτυρείται από την Ήλιδα, την Τριφυλία, την Ερμιονίδα, την Ελευσίνα, την Αττική, τη βοιωτική Κορώνεια⁴, τη θησαυλική Λάρισα και τη γειτονική της Φαλάννα⁵. Τέλος από την Ήπειρο⁶.

Αγάλματα του Άδη, λατρευτικά κατεξοχήν, παραδίδονται από το ιερόν της Δήμητρας Μυσίας στο Άργος, το τέμενος των Σεμνών στον Άρειο Πάγο Αθηνών, την Κορώνεια της Βοιωτίας και την ποντική Σινώπη⁷, χωρίς ωστόσο να παρατίθενται επακριβώς στις πηγές οι σχετικοί τύποι. Σε ορισμένες περιοχές η λατρεία του χθόνιου αυτού θεού επιβιώνει ως και κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορικής εποχής, οπότε ο θεός είχε ήδη λάβει την κατ' ευφημισμόν ονομασία Πλούτων⁸ και ετιμάτο ως κύριος του Κάτω κόσμου (Άδης) ή της αφθονίας (Πλούτων), άλλοτε ως σύνναος με τη Δήμητρα και την Κόρη (Λάρισα⁹, Ελευσίς¹⁰), άλλοτε πάλι μόνος, σε συγκριτισμό πολλές φορές προς

3. *RE* Suppl. III (1918) 867-878 s.v. Hades (Prehn).

4. Ν. Παπαχατζής, *Πανσάνιον Ελλάδος Περιήγησις* III, *Μεσσηνιακά-Ηλιακά*, Αθήνα 1979, 224β και 406 υποσ. 1. Για την Ελευσίνα βλ. παρακάτω υποσ. 9. Για την Αττική βλ. E. Wanderpool, *Hesperia* 39 (1970) 47.

5. *IG* IX.2, αφ. 1229 (Φαλάννα). A. McDevitt, *Inscriptions from Thessaly. An analytical handlist and bibliography*, Hildesheim-New York 1970, αφ. 364 (Λάρισα).

6. Γενικά για τη διάδοση της λατρείας βλ. *RE* XXI.1 (1951) 1009-1026, s.v. Pluton (E. Wüst).

7. *LIMC* IV.1 [1988] 371.

8. *RE* XXI.1 (1951) 990-1027 s.v. Pluton (E. Wüst).

9. Α. Αρβανιτόπουλος, *AE* 1910, 377-378 αφ. 24 = MacDevitt, *ό.π.*, 364 (Δεσπότης).

10. *IG* II³ 1933=Syll.³ 1022 κε. Πρβ. P. Faure, «Ploutonia», *BCH* 82 (1958) 80 κ.ε.

τον Δία και τον Σέραπι.

Η αρχαιότητα της λατρείας του Άδη στη Μακεδονία συνάγεται μόνον εμμέσως από την παρουσία στο μακεδονικό ημερολόγιο του μηνός *Αύδναίου-Αύδυναίου-Αύδωναίου* —αντίστοιχου με τον αττικό μήνα *Ποσειδεώνα* (Δεκέμβριος-Ιανουάριος)—, κατά τη διάρκεια του οποίου τελούνταν προφανώς, οι γιορτές των *αύδωναίων*¹¹ προς τιμήν του θεού και των νεκρών¹².

Βεβαιωμένη η λατρεία του Πλούτωνος στη Μακεδονία είναι μόνο από την αναθηματική ανάγλυφη στήλη της Αιανής Κοζάνης στην Ελίμεια¹³, του τέλους του 2ου αι. μ.Χ., όπου ο θεός παρίσταται ιματιοφόρος κατενώπιον με τον Κέρβερο στα πόδια του (Εικ. 2). Από το κείμενο μάλιστα της επιγραφής (*ιδών αὐτόν τε τὸν θεὸν καὶ τὸν ναόν... κατ' ὄναρ*) (Εικ. 3) συνάγεται ότι στο χώρο υπήρχε ναός με λατρευτικό άγαλμα (πιθανότατα στον αγαλματικό τύπο του απεικονιζόμενου στο ανάγλυφο) και προφανώς και *ἐγκοιμητήριον*. Η υπόθεση δε φαίνεται απίθανη, αφού είναι γνωστό, ότι στους ρωμαϊκούς χρόνους πολλά Πλουτώνια είχαν μεταβληθεί σε ενός είδους ιατρο-θεραπευτικά μαντεία υποκαθιστώντας κατά κάποιο τρόπο τα Ασκληπιεία¹⁴.

Οπωσδήποτε, η συνάφεια/επικάλυψη που έχει παρατηρηθεί και σε άλλους πολιτισμικούς τομείς ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους, αφενός ανάμεσα στη Θεσσαλία και την Ελίμεια (για παράδειγμα στην επιτύμβια γλυπτική¹⁵) και αφετέρου ανάμεσα στην Ηπειρο, τη θεσσαλική Πελοποιία, την Ελί-

11. Πλάτων, *Νόμοι* 828c.

12. J. Kalléris, *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique* II.1, Athènes 1976, 560-63. Η γνώση του μύθου του Άδη από τους Μακεδόνες ως κυρίου του Κάτω Κόσμου αποδεικνύεται από τις ζωγραφικές συνθέσεις στον 'τάφο της Περσεφόνης' (Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι*, Αθήνα 1984, 88-95, εικ. 49-54) και στον τάφο της Ευριδίκης στη Βεργίνα (Μ. Ανδρόνικος, «Η ζωγραφική στην αρχαία Μακεδονία», *ΑΕ* 126 (1987) 375-379, πίν. 3-4).

13. *EAM* (Α. Ριζάκης, Ι. Τουράτσογλου, *Επιγραφαί Ανω Μακεδονίας*, Αθήνα 1985) 150. Συσχετισμός με τον Πλούτωνα-Δεσπότη της Αιανής ενός ανώνυμου θεού με την απλή ονομασία *δεσπότης* σε αναθηματικό ανάγλυφο από την Ακρινή Κοζάνης (Εορδαία-*EAM* 89) φαίνεται τελικά να ευσταθεί, παρόλον ότι δεν υποστηρίζεται από τον αγαλματικό τύπο του απεικονιζόμενου σ' αυτό θεού —πιθανότατα Δία [Π. Χρυσοστόμω, *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή φεραία θεά*, Αθήνα 1999, 235 υποσ. 911]. Πβλ. την περίπτωση της επιγραφής από τη Λάρισα Α. Αρβανιτόπουλος, *ΑΕ* 1910, 377-378 αφ. 24, στην οποία ο θεός αναφέρεται επίσης μόνο με το επίθετο *δεσπότης*. Κατά τον L. Robert, *RPh* 33.II (1959) 222 υποσ. 5, η προσωνυμία *δεσπότης* αποτελεί σύνθηες επίθετο πολλών θεών, μολονότι προσιδιάζει ιδιαίτερα στον Δία. Τα πήλινα ειδώλια Πλούτωνος από το Θεσμιοφόριο στην Πέλλα (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Το Θεσμιοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα 1996, 60-62 με βιβλιογραφία) πιθανότατα αποτελούν ενδείξεις για τη λατρεία του θεού και στην πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου ήδη από τον 4ο αι. π.Χ.

14. L. Heuzey, «La ville d'Aiané en Macédoine», *RA* 18 (1968) 24; *RE* XXI.1 (1951) 1027 s.v. Plutonion (J. Schmidt).

15. Α. Ριζάκης - Ι. Τουράτσογλου, «Η τυπολογία των επιτύμβιων μνημείων της Ανω Μακεδονίας», *Ancient Macedonia* V,2 (1993) 1285 κ.ε. Πβλ Μ. Hatzopoulos, «Thessalie et Macédoine: affinités et convergences», *La Thessalie. Quinze années de recherches archéologiques 1975-*

μια και την Εορδαία (για παράδειγμα στο ονοματολόγιο, κλπ.¹⁶), επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της όχι ευρέως διαδεδομένης λατρείας του Πλούτωνος με την ύπαρξη Πλουτωνίων εκείθεν και εντεύθεν του Ολύμπου, τα οποία εντούτοις σε καμία περίπτωση δεν απέκτησαν φήμη ανάλογη με εκείνη του Νεκρομαντείου της Θεσπρωτίας παρά τον Αχέροντα¹⁷, ενταγμένου οπωσδήποτε στην αυτή πολιτισμική ενότητα.

2. Ηρακλής Κυναγίδας - Εννοδία

Η λατρεία του Ηρακλή, του προγονικού θεού των Μακεδόνων, με την προσωνυμία Κυναγίδας, υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Βοττιαία και την Άνω Μακεδονία, ενώ δε μαρτυρείται από τη Χαλκιδική και την Μακεδονία εκείθεν του Αξιού.

Αστική προφανώς λατρεία, παρά τη θρησκευτική ιδιότητα που εκφράζει το συνοδευτικό επίθετο του θεού, απαντά ήδη από τον 3ο αι. π.Χ. και μάλιστα στην πρωτεύουσα του βασιλείου, την Πέλλα και τη Βέροια, απ' όπου προέρχονται και τα περισσότερα επιγραφικά παραδείγματα¹⁸.

Σχετικά νωρίς (1ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ.), πάντως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, εμφανίζεται, αν δεν μεταλαμπαδεύεται, στην Εορδαία και την Ελίμεια καθώς και στη Λυγκηστίδα και τη Δερρίοπο, όπου, όπως εξάλλου και στη Βέροια, επιζεί έως και τον 3ο αι. μ.Χ.¹⁹.

1990. *Bilans et Perspectives, Actes du colloque international, Lyon, 17-22 avril 1990*, Lyon 1994, 249-254.

16. *EAM* 32 (Ελίμεια) και *EAM* 87. 88 (Εορδαία) με βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Ν. G. L. Hammond, «Ευέστατα», *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 59-62. Πβλ Ν. G. L. Hammond, *Epirus, the Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and the Adjacent Areas*, 1967, 460-469. P. Cabanes, «Histoire comparée de la Macédoine, de l'Épire et de l'Illyrie méridionale (IVe-IIe s. a.C.)», *Ancient Macedonia* V, 1, 1993, 293-311. Ν. G. L. Hammond, «The Early History of Macedonia. Studies in Honor of Al. N. Oikonomides», *The Ancient World* XXVII(1), 1996, 67-71. Σ. Δάκαρης, «Ηπειρος-Μακεδονία. Το μύλον της Έριδος», *Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997, 105-124

17. Γενικά για τα Νεκρομαντεία, βλ. *RE* XVI.2 στ. 2218 κ.ε. (Hopfner). Ειδικότερα για το Νεκρομαντείο του Αχέροντος, βλ. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον*, Ιωάννινα 1979, 99 κ.ε. Σ. Δάκαρης, *Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα. Οδηγοί ΤΑΠΑ*, Αθήνα 1993.

18. Β. Αλλαμανή-Σουρή, «Ηρακλής Κυναγίδας και κυνηγοί. Νέα επιγραφικά στοιχεία από τη Βέροια», *Ancient Macedonia* V, 1, 1992, 77-107. V. Allamani-Souri, E. Voutyras, «New documents from the Sanctuary of Herakles Kynagidas at Beroia», *Επιγραφές της Μακεδονίας, Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 8-12 Δεκεμβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη 1996, 13-39. Βλ. και ΕΚΜ (Λ. Γουναροπούλου, Μ. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας, Τεύχος Α: Επιγραφές Βεροίας*, Αθήνα 1998), αποραδικά.

19. Μοναδική απεικόνιση του αγαλματικού τύπου του θεού —που πιθανότατα να αποτελεί και λατρευτικό— προσφέρει η ανάγλυφη στήλη από το Ρυάκι Εορδαίας (*EAM* 97) (Εικ.

Θεός πάτρων κατά μίαν άποψη των περιφημων κυνηγιών της άρχουσας μακεδονικής τάξης και των μελών του βασιλικού οίκου²⁰ και κατ' επέκταση, κατά μίαν άλλη άποψη, των κυνηγών-εφήβων²¹, δεν είναι γνωστό κατά πόσον συγκέντρωνε όλες αυτές τις ιδιότητες ή εκπροσωπούσε μόνο μία από αυτές. Βέβαιο είναι ότι από μια περίοδο και εξής (1ος αι. π.Χ.), εμφανίζεται, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, ως θεός προστάτης των απελευθερώσεων²².

Με αυτή του την υπόσταση ο Ηρακλής Κυναγίδας εντάσσεται σε μίαν ομάδα θεοτήτων, εγγυητών απελευθερωτικών πράξεων. Μόνος αυτός, αρσενικού γένους, όπως και ο Ήρων σε επιγραφή της Ελάτης (ΕΑΜ 59) (Εικ. 5)²³, απέναντι σε μια πλειάδα θεοτήτων θηλυκού γένους²⁴. Και να μεν ορισμένες από αυτές τις θεότητες, όπως η Πασικράτα=Δήμητρα ή έν Κολοβαίση του Συνοδοί της Λυγκηστίδος και η Εννοδία της Εξοχής στην Εορδαία (η τελευταία αυτή γνωστή και από πρώιμα μνημεία στην Πέλλα και τη Βέροια) είναι προφανώς θεσσαλικής προέλευσης, η σχέση τους μάλιστα με τις απελευθερώσεις δούλων όψιμης χρονολόγησης (3ος αι. μ.Χ.), η πλειονότητα των υπολοίπων —η Μα της Εδέσσης, η Μήτηρ Θεών αυτόχθων της Λευκόπετρας,

4). Η παράσταση ταυτίζεται με το λεγόμενο τύπο Κοπεγχάγης/Δρέσδης (βλ. LIMC IV.1, στ. 762-763) δημιουργία της δεκαετίας του 360 π.Χ. και πρόδρομο του πρωτοτύπου του Ηρακλή Farnese (βλ. LIMC, ό.π. 763 κε.).

20. P. Briant, «Les chasses d'Alexandre», *Ancient Macedonia* V.1, 1993, 267-277.

21. M. Hatzopoulos, «Cultes et rites de passage en Macédoine», *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 19, Αθήνα 1994, 87-111, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

22. Στην περίπτωση που ο θεός της απελευθερωτικής επιγραφής από τη Βέροια, που δημοσίευσε ο Ανδρόνικος (*Αρχαία επιγραφαί Βερούας* [1950] 8-23) ταυτίζεται με τον Ηρακλή Κυναγίδα, τότε η σύνδεση του θεού με τις απελευθερώσεις είναι ασφαλώς παλαιότερη. Η χρονολόγηση της επιγραφής το 235 π.Χ., από τον πρώτο της εκδότη, αμφισβητήθηκε από τον M. Errington, *Ancient Macedonia* II, 1977, 115-122 (280/9 π.Χ.), από τον E. Μικρογιαννάκη, *Ancient Macedonia* IV, 1986, 393-399 (πρω του 239 π.Χ.) και τον E. Grzybek, *Ancient Macedonia* V.1, 1993, 521-27 (291/90 π.Χ.). Τελευταία βλ. *EKM*, αρ. 45 (239-229 π.Χ.).

23. Για τη λατρεία του Ήρωνα/Ηρώα και το ιερό του στο Παγγαίο βλ. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Δ. Μαλαμίδου, «Το ιερό του ήρωα Αυλωνείτη στο Παγγαίο», *ΑΕΜΘ* 3, 1989 [1992], 553-567.

24. M. Hatzopoulos, *BCH* 111 (1987) 402-403. Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία της Συρίας θεάς (Αταργάτιδος) στη Δυτική Μακεδονία», *ΑΕΜΘ* 3, 1989 [1992], 103-117. Emm. Voutiras, «Bemerkungen zu zwei makedonischen Freilassungsurkunden», *Tyche* 1, 1986, 227-234. A. Βαβρίτσας, «Επιγραφή εξ Αραβησού Πέλλης», *Ancient Macedonia* II, 1977, 7 κ.ε. (Αθηνά Κυρρεστίς). Ph. Petsas, «ΜΗΤΗΡ ΘΕΩΝ ΑΥΤΟΧΘΩΝ. Unpublished manumission inscriptions from Macedonia», *Ancient Macedonia* III, 1983, 229-246. N. Proeva, «La déesse Capadocienne Ma et son culte en Macédoine d'après une plaque en bronze de Pretor, au musée de Resen», *ŽA* 33, 1983, 165-168. Φ. Πέτσας, «Τελική κατάταξη των χρονολογημένων επιγραφών από το ιερό της Μητρός Θεών στη Λευκόπετρα», *Ancient Macedonia* V,2, 1993, 1261-1271. M. Χατζόπουλος, «Η λατρεία της θεάς Μας στην Έδεσσα», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου «Η Έδεσσα και η Περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός», Έδεσσα 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992, Έδεσσα 1995, 125-132.*

η Άρτεμις με διάφορα επίθετα, κ.ά.— διαθέτουν, όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί²⁵, χώρους λατρείας στις υπώρειες του Βερμίου και των Πιερίων. Σε περιοχές, δηλαδή, όπου η αρχαία παράδοση και η μελέτη της ανθρωπωνυμίας τοποθετούν το προμακεδονικό φρυγικό υπόστρωμα.

Άσχετα πάντως από το γεγονός ότι η έρευνα δεν έχει ακόμη καταλήξει κατά πόσον ένας αριθμός από τις τελευταίες αυτές αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες στο μακεδονικό πάνθεο από τον μικρασιατικό χώρο ή συνιστούν λατρευτικές επιβιώσεις του αυτόχθονος φρυγικού υποστρώματος²⁶, βέβαιο είναι ότι η έξαρση των απελευθερώσεων με ανάθεση που παρατηρείται σε συνάφεια με τις θεότητες αυτές τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. βρίσκει το παράλληλό της στην Άνω Μακεδονία για θεότητες που η υπόστασή τους παραδοσιακά δεν συνδεόταν με τις απελευθερώσεις δούλων και των οποίων οι χώροι λατρείας βρίσκονται έξω από τη ζώνη του Βερμίου (ο λόγος για την Εννοδία, την Πασικράτα, τον Ηρακλή Κυναγίδα).

Το κατά πόσον η έξαρση των απελευθερώσεων στην Αρχαία Μακεδονία του 3ου αι. μ.Χ., και ιδιαίτερα στο δυτικό της τμήμα, βρίσκεται σε σχέση ευθέως ανάλογη προς την πολιτική των Σευήρων σταδιακής εξομάλυνσης των κοινωνικών διαφορών στους κόλπους της αυτοκρατορίας με αποκορύφωμα την έκδοση της *constitutio antoniniana* και τη χορήγηση της ρωμαϊκής πολιτείας σε όλους τους υπηκόους της Ρώμης²⁷, καθώς και το κατά πόσον οι απελευθερώσεις αυτές ήταν κατά κανόνα συνδεδεμένες με θεότητες του ανατολικού/φρυγικού πανθέου, κατεξοχήν θηλυκού γένους, στις οποίες κατ' αναλογία προστέθηκαν και ορισμένες άλλες ανδρικού, αποτελεί για την ώρα υπόθεση εργασίας.

3. Αλεξανδρολατρεία

Η απονομή θεϊκών τιμών στον Αλέξανδρο, στη γενέθλια γη της Μακεδονίας, υπήρξε όψιμη, αφού στο φυλετικό βασίλειο των Αντιπατριδών²⁸ και των Αντιγονιδών, αντίθετα απ' ό,τι στις δοξικτητες πολυεθνικές ηγεμονίες

25. F. Papazoglou, «Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques», *Actes du VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine. Constaza 9-15 Septembre 1977* (1979) 168. Πρβ. M. Hatzopoulos, *BCH* 111 (1987) 402.

26. Πβλ Μ. Χατζόπουλος, «Η λατρεία της θεάς Μας στην Έδεσσα», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου «Η Έδεσσα και η Περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός»*, Έδεσσα 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992, Έδεσσα 1995., υποσ. 22.

27. Κ. Μπουραζέλης, *ΘΕΙΑ ΔΩΡΕΑ. Μελέτες πάνω στην πολιτική της δυναστείας των Σεβήρων και την *constitutio antoniniana**. Αθήνα 1989, 13. 68. 82-83. 85. 124.

28. Για τους Αντιπατριδείς βλ. Εμμ. Μικρογιαννάκης, *Δυναστεία Αντιπατριδών*, Αθήνα 1972.

των Επιγόνων της Ανατολής, υπήρξε μια συνειδητή απροθυμία θεοποίησης του μεγάλου Μακεδόνα. Εμφανίζεται στο πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ. και εντάσσεται στο γενικότερο κλίμα της προβολής του νεαρού στρατηλάτη ως προτύπου της ρωμαϊκής ηγετικής τάξης²⁹.

Ως γνωστόν, η *imitatio Alexandri*, κοινός τόπος αναφοράς πολιτικής ιδεολογίας και στρατιωτικής τακτικής από την εποχή της Δημοκρατίας έως και το τέλος του ρωμαϊκού *imperium*, εκφράστηκε μεταξύ άλλων και μέσω της νομισματικής εικονογραφίας, της μνημειακής γλυπτικής και της φιλολογίας γνωρίζοντας ιδιαίτερη έξαρση, πρώτα στα χρόνια της δυναστείας των Σεβήρων και, στο κατόπιν, κατά την ύστερη αρχαιότητα³⁰.

Η αλεξανδρολατρεία στην Αρχαία Μακεδονία εντοπίζεται μόνο στις βορειοδυτικές περιοχές της Επαρχίας και συγκεκριμένα στη Λυγκηστίδα, όπου την πιστοποιούν δύο ενεπίγραφα μνημεία: εκείνο από το Σκοπό Φλωρίνης (Εικ. 6) (EAM 148) και ένα άλλο από τις Κάτω Κλεινές του ίδιου νομού (Εικ. 7) (EAM 157). Παρόλον ότι μια τρίτη, ακόσμητη τη φορά αυτή στήλη, με λατινική επιγραφή (Εικ. 8), από το χωριό Vlahcani, απέναντι από το Soroti, ανήκει προφανώς στη χώρα της αποικίας των Scupi³¹, η σχέση της με τις δύο προηγούμενες καθώς και με άλλα ανάγλυφα μνημεία από τη Λυγκηστίδα, την Πελαγονία και την Παιονία είναι εμφανής. Τόσον η αναθηματική στήλη από το Σκοπό Φλωρίνης όσο και η επιτύμβια από τις Κάτω Κλεινές του ίδιου νομού, φέρουν πολυπρόσωπες παραστάσεις με απεικονίσεις θεοτήτων, μεταξύ των οποίων η μορφή του θεοποιημένου Αλεξάνδρου. Στη στήλη μάλιστα του Σκοπού ο Αλέξανδρος παριστάνεται ισότιμα με τον σπένδοντα Δία και την σκηπτροφόρο Ήρα³². Η ταυτότητα του υιού του Φιλίππου συμπεραίνεται και από τον αγαλματικό τύπο που στην περίπτωση του αναγλύφου

29. J. Gagé, «Alexandre le Grand en Macédoine dans la 1ère moitié du IIIe siècle ap. J.-C.», *Historia* XXXIV,1 (1975) 1-16.

30. A. Heuss, «Alexander der Grosse und die politische Ideologie des Altertums», *Antike und Abendland* 4, 1954, 65-104. J. Straub, «Heidnische Geschichtsapologetik in der christlichen Spätantike», *Antiquitas* 4, 1963, 87 κ.ε., 95 κ.ε., 100 κ.ε., 125 κ.ε., 168 κ.ε., 183 κ.ε. D. Michel, «Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und M. Antonius», *Collection Latomus* 94, 1967. O. Weipert, *Alexander-Imitatio und römische Politik in republikanischer Zeit*, Würzburg 1972. A. Heuss, «Alexander der Grosse und das Problem der historischen Urteilsbildung», *HZ* 225, 1977, 29-64. G. Marrone, «Imitatio Alexandri in eta augustea», *Atene e Roma* XXV(1-2), 1980, 35-41. A. B. Bosworth, *Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great* 1988, 278 κ.ε. (The Divinity of Alexander). A. und E. Alföldi, *Die Kontorniat-Medaillons*, Berlin - New York 1990, 80-85.

31. H B. Dragojevic-Josifovska, *IMS* IV, 54-55 no 10, εντάσσει το Vlahcani στη «χώρα» της αποικίας των Scupi, ενώ η S. Düll, *Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977, 138 στη Μακεδονία.

32. Ανεπιτυχώς, και χωρίς στοιχεία, στο σχόλιο της EAM 148 οι δύο μορφές χαρακτηρίζονται ως Φίλιππος και Ολυμπιάς.

από το Σκοπό ταυτίζεται με τον λεγόμενο τύπο Μαγνησίας³³ και από τὰ συνοδευτικά επιγραφικά κείμενα (Σκοπός: *ἰς θεὸν Ἀλέξανδρον*· Κάτω Κλεινές: *Ἀλεξάνδρω θεοειδί*).

Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει το γεγονός ότι η λατρεία του Αλεξάνδρου συσχετίζεται με εκείνη του Δράκοντος και της Δράκαινας, των φιδιών, που κατά τον Λουκιανό αποτελούσαν βασικά στοιχεία των τελετουργιών και των γητευμάτων του περιώνυμου όσο και παμπόνηρου ψευδοπροφήτου Αλεξάνδρου του Αβωνοτειχίτου.

Και στο μεν Σκοπό, όπως και στα ανάγλυφα από την Ηράκλεια Λυγκηστική (Εικ. 9)³⁴, το Οροήονες³⁵ την Caska και το Pletvar³⁶ του Prilep στην Πελαγονία³⁷, το πόλισμα των Κεραμιών (Πελαγονία)³⁸ και το Martolce του Veles στην Παιονία³⁹, τα δύο ερπετά, ανάγλυφα στο αέτωμα, διαφοροετικού μεταξύ τους φύλου, περιβάλλουν το αβγό της λουκιάνειας διήγησης (Λουκιανός, *Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις*, 13 κ.ε.), στο Sorot αναφέρονται με τα ονόματά τους δίπλα σε εκείνα του Δία, της Ἥρας και του Αλεξάνδρου. Ισότιμα και ισοδύναμα.

Η ανάλυση των παραπάνω μνημείων δείχνει ότι η λατρεία του Αλεξάνδρου είναι συνδεδεμένη με εκείνη του Δία και της Ἥρας καθώς και δύο ερπετόμορφων δαιμόνων, του Δράκοντος και της Δράκαινας. Οι δαιμονικές αυτές θεότητες, που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με χθόνιες δυνάμεις του τοπικού θρακομακεδονικού φυσιοκρατικού πανθέου, στοιχεία λαϊκών δοξασιών με μαγικές ιδιότητες, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην τοπική μυθολογία και ειδικότερα στο σχετικό με τη γέννηση του Αλεξάνδρου μύθο (Λουκιανός, *Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις*, 7), ώστε να απεικονίζονται σε εποχές ιστορισμού και στις πίσω όψεις των χαλκών νομισμάτων του Κοινού των Μακεδόνων⁴⁰ (Εικ. 10-11) και σε κείνες των σύγχρονών τους χρυσών νομισματομόρφων μεταλλίων (Εικ. 12) από το Aboukir της Αιγύπτου⁴¹ —των «νικητη-

33. A. Stewart, *Faces of Power. Alexander's Image and Hellenistic Politics*, 1993, εικ. 133.

34. S. Düll, *Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977, αφ. 93, εικ. 28.

35. Düll, *ό.π.*, αφ. 260 εικ. 29.

36. M. Šašel-Kos, *Tyche* 6 (1991) 183-192 ειδικότερα σ. 186; *SEG* XLI, 1991, 577: Τι(βέριος) Κλαύδιος Ροῦφος Οὔβερανός ἐκ πρωτογίου Δράκοντι τῷ ὄδε τειμωμένῳ δῶρον [Παράσταση ὄψεως υφούμενου πάνω από αγγείο, στο εσωτερικό του οποίου αβγό].

37. Düll, *ό.π.*, αφ. 257 εικ. 30.

38. Düll, *ό.π.*, αφ. 258.

39. Düll, *ό.π.*, αφ. 259.

40. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands* III.2, Berlin 1935, 13 αφ. 35, πίν. V, αφ. 4 [χρόνοι Σεβήρων Αλεξάνδρου] και σ. 15, αφ. 46, πίν. V, αφ. 5 [χρόνοι Γορδιανού Γ'] και σ. 16, αφ. 53, πίν. V, αφ. 13 [χρόνοι Γορδιανού Γ'].

41. Τελευταία βλ. A. Salvio, «Intorno ai metaglioni talismanici di Tarso e di Aboukir», *RIN* 96 [1994/1995], 97 πίν. C, 2 με βιβλιογραφία, στην οποία να προστεθεί και το άρθρο του I.

ρίων», δηλαδή, βραβείων στους οικουμενικούς αγώνες των Ἀλεξανδρείων Ὀλυμπίων στη Βέροια του 3ου αι. μ.Χ.

Τον καταλυτικό χαρακτήρα των δόξασιών αυτών στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα —σε εκείνα μάλιστα των αγροτικών περιοχών, απ' όπου προέρχονται τα δυτικομακεδονικά μνημεία— μαρτυρεί ακριβώς η από μέρους του Αλεξάνδρου του Αβωνοτειχίτου τελική, όσο και αποφασιστική, επιλογή στην άλλοτε πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου Πέλλα του αντικειμένου-μέσου γήτευσης για τη διάδοση της λατρείας του Γλύκωνος⁴², του νέου Αλεξάνδρου, και την εκμετάλλευση του λαϊκού αισθήματος (Λουκιανός, Ἀλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις, 6-7).

Κατά πόσον ο εντοπισμός αναθηματικών μνημείων στο θεοποιημένο Αλέξανδρο αποκλειστικά και μόνο σε περιοχές της Λυγκηστίδος θα αποκάλυπτε και τον ακριβή τόπο στρατολόγησης από τον Καρακάλλα το 215 μ.Χ. των νεαρών εκείνων Μακεδόνων που εκλήθησαν να υπηρετήσουν στην ειδική φάλαγγα, δημιούργημα του μεγαλομανούς αυτού αυτοκράτορα και θαυμαστή άμετρου του γιου του Φιλίππου⁴³, εξακολουθεί να παραμένει μια ελκυστική υπόθεση, αφού οι πηγές δεν προσφέρουν τα απαραίτητα εκείνα αποδεικτικά στοιχεία.

Οπωσδήποτε, τα αγάλματα των μελών της βασιλικής οικογενείας του Αλεξάνδρου, οι ανεπίγραφες βάσεις μόνον των οποίων εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του κτηρίου της Βιβλιοθήκης της Θεσσαλονίκης⁴⁴, εξυπηρετούσαν άλλους σκοπούς, μουσειακού κατεξοχὴν χαρακτήρα προσιδιάζοντα προς το συγκεκριμένο χώρο. Το γεγονός, πάντως, ότι η ανέγερσή τους συντελέστηκε στα χρόνια των Σευήρων, σύγχρονα πιθανότατα με τη μετάπλαση αγάλματος της Αθηνάς τύπου Medici σε Ιουλία Δόμνα⁴⁵, εκθέματος στο ίδιο οικοδό-

Τουράτσογλου, «Δύο νέα επιγραφικά μαρτυρία περί του Κοινού των Μακεδόνων κατά τον τρίτον μεταχριστιανικόν αιώνα», *Ancient Macedonia I* (1970) 289-290. Πρβλ. και A. und E. Alföldi, *Die Kontorniat-Medaillons*, Berlin - New York 1990, 109-111.

42. *RE* s.v. Glykon. *Der Kleine Pauly*, s.v. Glykon (Drexler). Βλ. τελευταία και A. V. B. Miron, «Alexander von Abonuteichos. Zur Geschichte des Orakels des Neos Asklepios Glykon», *Hellas und der griechische Osten. Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt* (Festschrift P. R. Franke), Saarbrücken 1996, 153-188.

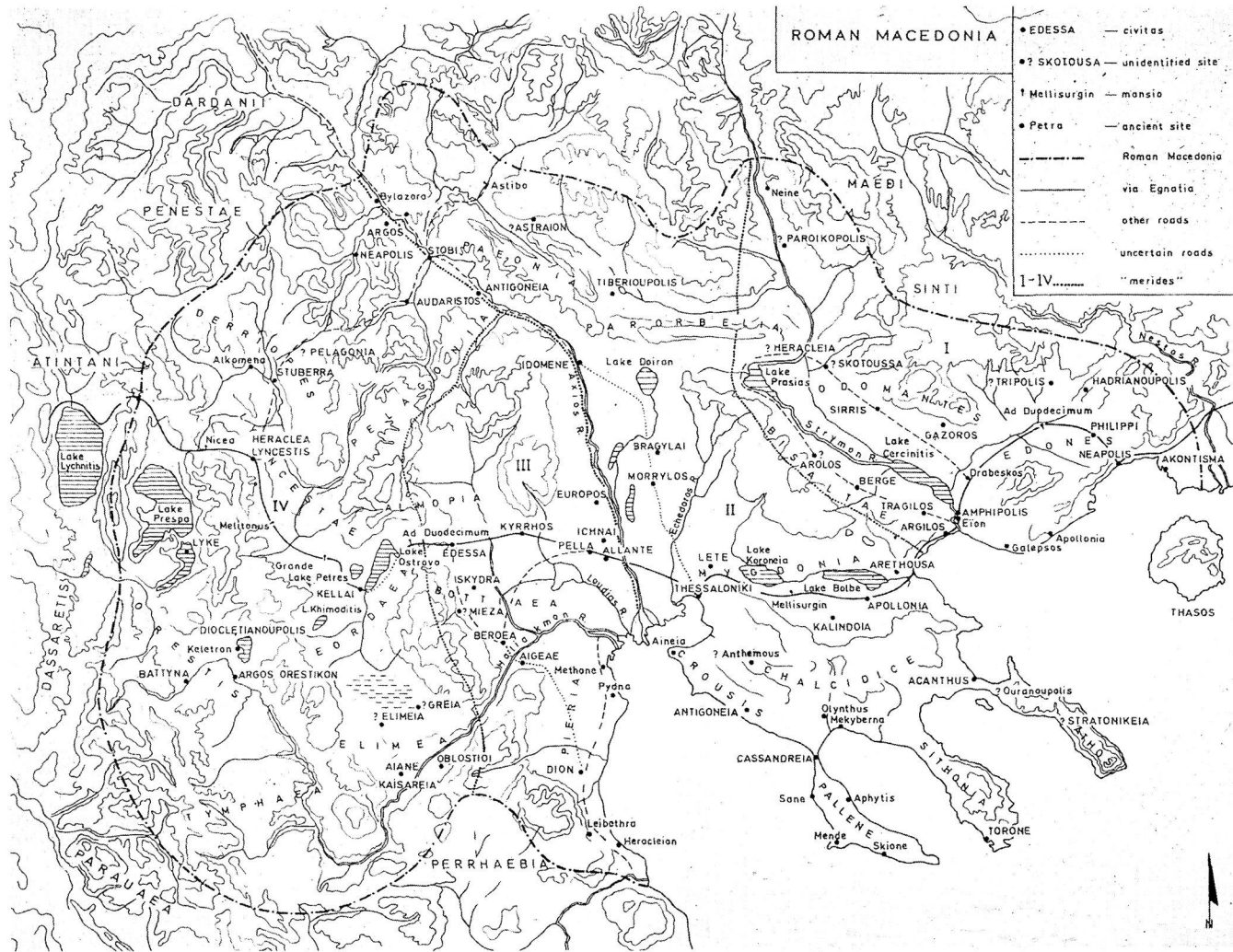
43. Βλ. J. Gagé, «Alexandre le Grand en Macédoine dans la Ière moitié du IIIe siècle ap. J.-C.», *Historia XXXIV*, 1 (1975) 13. H. D. Boteva, «Following in Alexander's Footsteps: The Case of Caracalla», *Ancient Macedonia VI* (1997) (υπό εκτύπωση), πιστεύει ότι ο Καρακάλλας, καθ' οδόν προς Ανατολάς, επισκέφθηκε, ως άλλος Αλέξανδρος, το Πήλιον, την Πέλλα, τη Θεσσαλονίκη και την Αμφίπολη.

44. *IG X 2*, 1 αφ. *278. Για τη Βιβλιοθήκη βλ. Ε. Καμπούρη, «Δημόσιο κτίσμα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων στο χώρο του συγκροτήματος της Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη I*, 1985, 87-107.

45. Γ. Δεσπίνης, «Το αντίγραφο της Αθηνάς Medici του Μουσείου Θεσσαλονίκης», *Ancient Macedonia II* (1977) 95-102.

μημα, μαρτυρεί και αντανακλά το κλίμα αλεξανδρομανίας που η επίσημη προπαγάνδα μετέφερε στην ίδια την καρδιά της Μακεδονίας.

Κατά τρόπο, ωστόσο, εντελώς διαφορετικό από εκείνον που υιοθέτησε η λαϊκή θυμοσοφία στη Λυγκηστίδα όταν ανέβαζε, με τη θεοποίησή του, τον κατακτητή της Ασίας στον Όλυμπο.

Εν. 1. Η ρωμαϊκή Επαρχία της Μακεδονίας.

Εικ. 2. Αναθηματική στήλη από την Αιανή Κοζάνης με παράσταση Πλούτωνος.

Εικ. 3. Αναθηματική στήλη από την Αιανή Κοζάνης με παράσταση Πλούτωνος (λεπτομέρεια).

*Εικ. 4. Ανάγλυφη στήλη
από το Ρυάκι Εορδαίας
με παράσταση
Ηρακλέους Κυναγίδα.*

Εικ. 5. Απελευθερωτική επιγραφή από την Ελάτη Ελίμειας.

Εικ. 6. Επιτύμβια στήλη από τον Σκοπό Φλωρίνης.

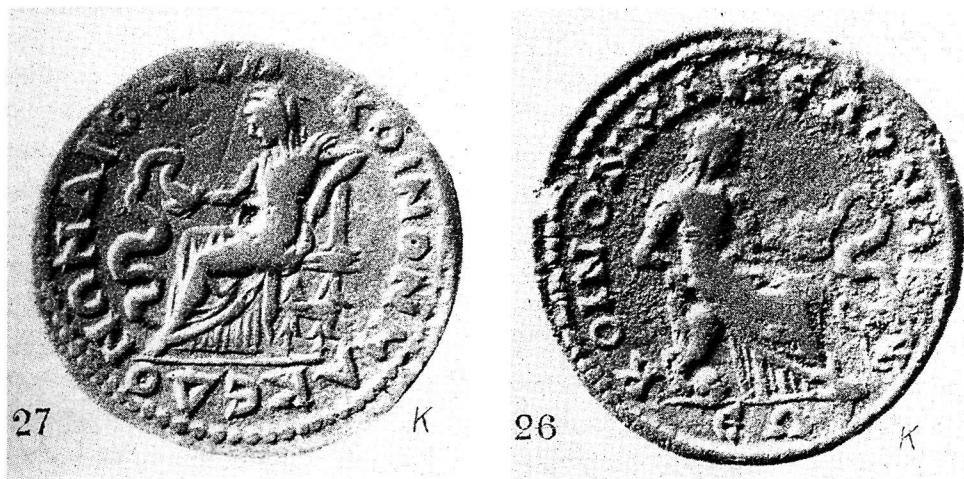
Εικ. 7. Επιτύμβια στήλη από τις Κάτω Κλεινές Φλωρίνης.

IOVI · ET · IVNO
 N · *et* DRACCO sic
 N · ET · DRACCE sic
 NAE · ET · ALE
 XANDRO · EPI
 TYNCHANVS · c
 SVRI · OCTAVIANI
 C · V · POSVIT

Εικ. 8. Αναθηματική στήλη
 από το Vlahcani.

Εικ. 9. Ανάγλυφη στήλη
 από την Ηράκλεια
 Λυγκηστική.

Ειχ. 10-11. Χαλκές εκδόσεις του Κοινού των Μακεδόνων.

Ειχ. 12. Χρυσό «νικητήριο» από το εύρημα του Aboukir.

